

MICHAŁ FARYŚ*, JOLANTA KIJOWSKA**

Projekt kulturowego szlaku turystycznego śladami Witolda Gombrowicza w Buenos Aires

Streszczenie. Buenos Aires jest jedną z najchętniej wybieranych destynacji turystycznych wśród miast Ameryki Łacińskiej. Oprócz powszechnie znanych walorów turystycznych miasto oferuje atrakcje dla sprofilowanego turysty. W ostatnich latach szczególnym zainteresowaniem cieszy się turystyka kulturowa, związana z taniem, architekturą czy wybitnymi postaciami. Władze miasta propagują ten rodzaj aktywności turystów i są zainteresowane promocją miejsc związanych z Witoldem Gombrowiczem w kontekście jego relacji ze stolicą Argentyny. Wraz z ukazaniem się w Polsce w 2013 r. prywatnego dziennika (*Kronos*) obserwuje się wzmożone zainteresowanie życiem pisarza w Buenos Aires. Wychodząc naprzeciw oczekiwaniom, postanowiono przedstawić miejsca związane z Gombrowiczem i na ich podstawie przygotować propozycję szlaku gombrowiczowskiego po Buenos Aires. Mając na uwadze to, że dla wielu turystów może to być oferta niszowa, postanowiono tak opracować szlak, by znalazły się w nim – oprócz miejsc szczególnych – obiekty ważne dla każdego turysty, a jednocześnie związane z Witoldem Gombrowiczem.

Słowa kluczowe: turystyka kulturowa, szlak kulturowy, Gombrowicz, Buenos Aires

1. Wstęp i uwarunkowania turystyki w Buenos Aires

Buenos Aires jest jednym z najchętniej odwiedzanych miast w Ameryce Łacińskiej. Liczba turystów przybywających do stolicy Argentyny drogą powietrzną w miesiącach od stycznia do września 2017 r. wyniosła ponad 3,5 mln (według *El Clarin*

* Ministerstwo Spraw Zagranicznych, e-mail: michal.farys@msz.gov.pl, orcid.org/0000-0002-8640-3032.

** Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, e-mail: jkijowska@ajp.edu.pl, orcid.org/0000-0002-6187-3986.

z 8.12.2017 r.). Było to wzrost o 4,9 p.p. w porównaniu do 2016 r. Buenos Aires zajmuje pierwsze miejsce w Ameryce Łacińskiej pod względem wydatków turystów. Odwiedzający zostawiają w stolicy Argentyny ponad 3 mld USD rocznie. Stolica Argentyny zajmuje też pierwsze miejsce jako destynacja najchętniej wybierana spośród atrakcji południowoamerykańskich przez użytkowników Trip-Advisora¹. Zmiana rządów w 2015 r. oraz próba normalizacji sytuacji polityczno-gospodarczej wpływają pozytywnie na rozwój ruchu turystycznego. Po latach spadku liczby turystów przyjeżdżających do Argentyny, co wynikało głównie z czynników o charakterze ekonomicznym (polityka gospodarcza rządu działała destabilizująco na sektor turystyczny), odnotowuje się rosnące zainteresowanie tym krajem. Pomimo niesprzyjających uwarunkowań w skali makro władze lokalne upatrują w turystyce źródła dochodów, a rozwój sektora usługowego jest priorytetem dla rządu autonomii Buenos Aires². Sektor usług przynosi miastu ponad 73% PKB³. W statystykach brakuje szczegółowych danych dotyczących turystyki. Oszacowano je na podstawie dochodów z usług hotelowych i restauracji na 3,5% PKB⁴. Ze względu na specyfikę międzynarodowych połączeń lotniczych w Argentynie ponad 90% turystów zagranicznych wjeżdża do tego kraju przez lotniska w Buenos Aires⁵. Władze miasta kładą duży nacisk na rozwój różnych form turystyki kulturowej jako instrumentu promującego Buenos Aires, stanowiących o jego wyjątkowości i niepowtarzalności. Najbardziej przyciągającym wydarzeniem w Buenos Aires jest Festiwal Tanga. Przynosi on miastu rosnące dochody⁶. Istnieją również projekty promujące dziedzictwo niematerialne Buenos Aires o charakterze socjokulturowym, takie jak upowszechnianie tradycji poprzez projekt *Los Cafés de Buenos Aires – los Bares Notables*. Miasto oferuje zwiedzającym także szlak turystyczny (*paseo*) związany z architekturą francuską w Buenos Aires, a także organizuje przechadzki śladami Jorge Luisa Borgesa, silnie promując walory krajobrazu kulturowego miasta. W związku z wyborem na papieża arcybiskupa Buenos Aires Jorge Bergoglio powstał szlak związany z życiem papieża Franciszka. Także ponownie rosnąca popularność Witolda Gom-

¹ <https://lifestyle.americaeconomia.com/articulos/conozca-los-25-destinos-mas-populares-de-sudamerica-segun-tripadvisor> [dostęp: 4.03.2017].

² Argentyna administracyjnie dzieli się na 23 prowincje federalne oraz miasto Buenos Aires (stanowiące tzw. dystrykt federalny). Wszystkie one posiadają autonomię.

³ Głównie są to usługi budowlane. Zob. www.buenosaires.gob.ar/areas/hacienda/sis_estadistico/anuario_estadistico_2016.pdf [dostęp: 4.03.2017].

⁴ www.audiovideotecaba.gov.ar/areas/cedem/coyuntura38/38_02_ciudad.pdf [dostęp: 5.03.2017].

⁵ www.turismo.buenosaires.gob.ar/sites/turismo/files/Informe_1er_trimestre_ano2014.pdf [dostęp: 5.03.2017].

⁶ Wydatki turystów na Festiwal Tanga w 2013 r. wyniosły 52,49 mln USD, a 38% odwiedzających wskazuje na tango jako główny motyw swojej podróży. Zob. *La Nación*, 28.08.2013, www.turismo.buenosaires.gob.ar/es/article/informes-trimestrales-2014 [dostęp: 4.02.2017].

browicza wzbudza zainteresowanie władz miasta Buenos Aires upowszechnieniem szlaku gombrowiczowskiego⁷.

2. Cel i metody badawcze

Celem pracy było przygotowanie projektu szlaku tematycznego w oparciu o wybrane ślady obecności Gombrowicza w krajobrazie Buenos Aires oraz współczesne miejsca upamiętniające jego twórczość, mogące stanowić walor dla osób zainteresowanych turystyką kulturową. Na szlaku znajdują się także obiekty i miejsca charakterystyczne dla krajobrazu kulturowego stolicy Argentyny. W pracy wykorzystano metodę krytycznej analizy materiałów literackich dotyczących okresu argentyńskiego pisarza, metodę analizy dzieł literackich Gombrowicza pisanych w Buenos Aires lub pośrednio opisujących to miasto, na podstawie których wybrano najbardziej charakterystyczne obiekty związane z Gombrowiczem. W większości stanowią one kulturowe walory krajoznawcze. Wykorzystano także metodę inwentaryzacji krajoznawczej zaadaptowanej do głównego celu pracy, tj. zaproponowania turystycznego szlaku kulturowego śladami Witolda Gombrowicza w Buenos Aires. Uwzględniono również potrzeby osób zgłaszających zapotrzebowanie na takie opracowanie. Dokonana inwentaryzacja krajoznawcza miejsc związanych z obecnością pisarza w stolicy Argentyny obejmowała prace przygotowawcze, penetrację terenu, zebranie informacji o obiektach i ich opracowanie (np. określenie atrakcyjności turystycznej), wykonanie dokumentacji fotograficznej oraz rozpowszechnienie wyników inwentaryzacji (projekt turystycznego szlaku kulturowego). Przeprowadzono także wywiady z nielicznymi osobami pamiętającymi Gombrowicza w Argentynie. Prace terenowe zostały wykonane głównie w 2013 r., a wywiady i rozmowy przeprowadzono w latach 2008-2012.

3. Buenos Aires jako miejsce predysponowane do miejskiej turystyki kulturowej

Analiza walorów turystycznych wynikających z uwarunkowań środowiska przyrodniczego Buenos Aires pozwala stwierdzić, że nie stanowią one istotnego elementu zachęcającego turystów do odwiedzenia Buenos Aires. Jest to szczególnie

⁷ Autor artykułu rozmawiał na ten temat z prezydentem miasta Buenos Aires Mauricio Macrim w 2011 r. w kontekście upamiętnienia działalności emigrantów polskich w stolicy Argentyny.

widoczne w porównaniu do stolic czy dużych miast państw w regionie. W przypadku portu nad La Platą walorem decydującym o atrakcyjności turystycznej jest charakterystyczny krajobraz kulturowy miasta, na który składają się: dobra kultury materialnej (układ architektoniczny, dzielnice historyczne, zabytkowe budynki mieszkalne, obiekty kultury), a także kultura niematerialna wpływająca na charakter miasta (*genius loci*) i budowanie jego marki. Oprócz zwykle docenianych przez turystów walorów istnieje zespół elementów wyróżniający je na tle innych miast. Dla wielu odwiedzających pobyt w stolicy Argentyny jest związany z emocjami, jakie wywołuje tango albo magia futbolu, bądź z miejscami przeznaczonymi do uprawiania turystyki kulinarnej. Szlak gombrowiczowski zaprojektowano z myślą o turystach zainteresowanych uprawianiem miejskiej turystyki kulturowej, czyli wyprawami „o charakterze turystycznym, w których spotkanie uczestników podróży z obiektami, wydarzeniami i innymi walorami kultury wysokiej lub popularnej albo poszerzenie ich wiedzy o organizowanym przez człowieka świecie otaczającym jest zasadniczą częścią programu podróży lub stanowi rozstrzygający argument dla indywidualnej decyzji o jej podjęciu lub wzięciu w niej udziału” (Rohrscheidt 2008). Co więcej, szlak śladami Gombrowicza w znacznej części przebiega w bliskim sąsiedztwie obiektów i miejsc zaliczanych powszechnie do głównych walorów turystycznych krajobrazu kulturowego Buenos Aires. Za takie uważane są: Obelisk przy alei 9 de Julio (najszersza ulica na kontynencie), Pałac Prezydencki (Casa Rosada), cmentarz Recoleta, deptak Av. Flórida, dzielnice San Telmo i La Boca, budynek Kongresu, Plac Majowy z otaczającymi go budynkami katedry, zabytkowych banków i urzędów ministerialnych, teatr Colón czy kawiarnia Tortoni.

Przedstawiona w pracy propozycja szlaku gombrowiczowskiego prowadzi do miejsc związanych bezpośrednio z biografią pisarza, a jednocześnie odwołuje się do miejsc historycznych oraz miejsc z charakterystycznym klimatem miasta, czyli wiąże się z takimi cechami i wyobrażeniami, które silnie działają na percepcję turysty.

4. Wybrane ślady obecności Gombrowicza w Buenos Aires jako potencjał turystyczny szlaku

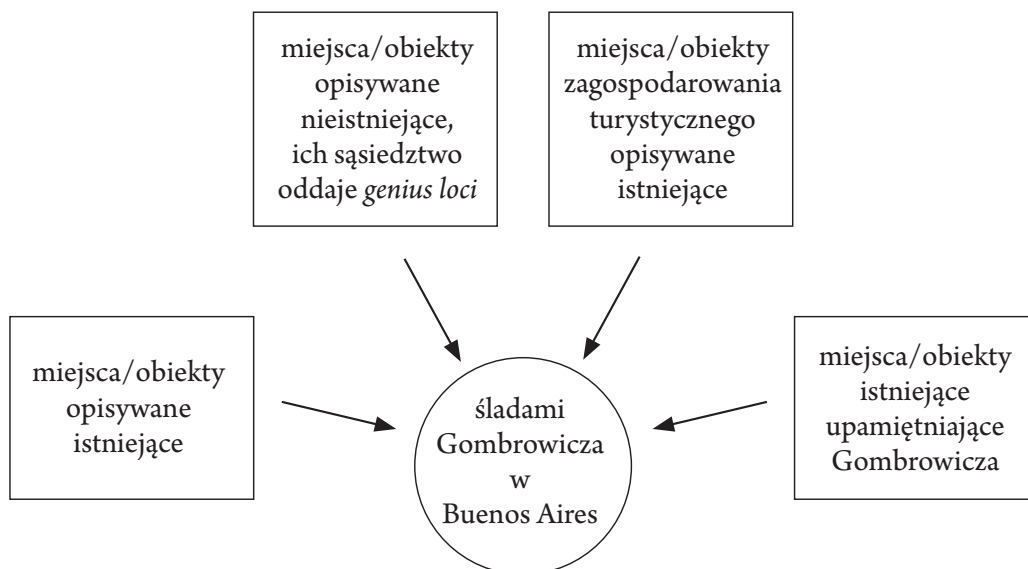
Pobyt pisarza w Buenos Aires przypada na lata 1939-1963. Gombrowicz zdecydował się na wyjazd do Buenos Aires zachęcony przez pisarza Czesława Straszewicza i wyruszył w podróż dzięki staraniom Jerzego Giedroycia. Został zaokręgowany jako literat, którego zadaniem było opisanie pierwszej podróży nowego polskiego transatlantyku MS Chrobry. Gombrowicza i Straszewicza zaproszono na rejs właściwie po to, by zyskać pochlebne opinie o statku i podróży w formie

artykułów. Tekst przygotowany przez Gombrowicza miał być wykorzystany jako materiał promocyjny zleceniodawcy. Inauguracyjny rejs rozpoczął się 29 lipca 1939 r. MS Chrobry płynął z Gdyni przez Kilonię, Dakar, Rio de Janeiro, Santos, Montevideo do Buenos Aires, gdzie zcumował 20 sierpnia 1939 r. W wyniku wybuchu wojny Gombrowicz został w Buenos Aires. Argentyński okres w życiu Gombrowicza trwał do 1963 r., kiedy 28 lutego otrzymał telegram od Fundacji Forda z zaproszeniem na spędzenie roku w Berlinie jako *writer in residence*. Gombrowicz przyjął propozycję i od marca szykował się do podróży do Europy: rozdawał książki i płyty, odnowił garderobę, żegnał się z polskimi i argentyńskimi przyjaciółmi.

Kiedy wstępowałem na pokład Federico w Buenos Aires, miałem za sobą 23 lata 226 dni Argentyny (obliczyłem)⁸, a ze sobą, w walizce, skrypt nieukończonych powieści, „Kosmosu” [de Roux 1969].

Pisarz pozostawił w stolicy liczne ślady, których odkrycie może być interesujące dla współczesnego turysty.

Wszystkie ślady gombrowiczowskie zidentyfikowano w przestrzeni geograficznej miasta. Celowo pominięto te elementy z biografii autora, które opisują dzieje pisarza w Buenos Aires, lecz nie są związane z konkretnym miejscem na mapie miasta.

Rysunek 1. Kategorie walorów kulturowych szlaku śladami Gombrowicza w Buenos Aires

Źródło: opracowanie własne.

⁸ Błąd w wyliczeniach – było to 23 lata i 228 dni (MF).

Przedstawiona charakterystyka posłużyła do wybrania lokalizacji uważanych za atrakcyjne dla turysty i mogących znaleźć się w linearnej sekwencji walorów kulturowych i miejsc uznanych za atrakcyjne dla podejmującego realizację miejskiej wyprawy. Proponowany szlak gombrowiczowski prowadzi po obszarach historycznych powiązanych z twórczością i biografią pisarza. Przechadzka pozwala na zweryfikowanie obrazu literackiego z rzeczywistością, a jednocześnie na odkrycie miejsc mogących przenieść turystę w czasie do atmosfery Buenos Aires Gombrowicza.

Zinwentaryzowane miejsca i obiekty pogrupowano zgodnie ze schematem (rys. 1), co wydaje się pomocne dla turysty w wyborze odwiedzanych atrakcji oraz zaspokojeniu różnych potrzeb (np. żywieniowych).

Poniżej przedstawiono wybrane miejsca z poszczególnych kategorii związane ze śladami Gombrowicza, budujące krajobraz turystyczny i proponowany szlak.

4.1. Miejsca/obiekty opisywane istniejące

Do tej kategorii z pewnością należy dom przy ulicy **Venezuela 615**, w dzielnicy San Telmo (jedno z dwóch miejsc oznaczonych tablicą na szlaku), w którym w lutym 1945 r. Gombrowicz wynajął pokój w mieszkaniu nr 5. Rezydował tam prawie bez przerw do końca swojego pobytu w Argentynie, czyli do 1963 r. Było to niedrogie miejsce, blisko centrum, które pomógł mu znaleźć kuzyn Gustaw Kotkowski, mimo panujących w tym czasie dużych problemów mieszkaniowych.

Pensjonat przy ulicy Venezuela prowadziła Niemka, Frau Elsa – tak ją nazywaliśmy. Od wyjazdu z Niemiec w 1925 r. utrzymywała się z podnajmowania pokoi w swych kolejnych mieszkaniach. Przy ulicy Venezuela na pierwszym piętrze wynajmowała ich dziesięć. Lokatorami jej byli, z wyjątkiem nas dwóch, Niemcy, przeważnie robotnicy, drobni urzędnicy, skromni sklepikarze [Rússovich 2005: 138]. Pokój Witolda był duży, z małym, wychodzącym na ulicę balkonikiem. Mój był niewielki i ciemny [Rússovich 2005: 146].

W mieszkaniu przy ul. Venezuela zamieszkał z Gombrowiczem Alejandro Rússovich, który był „jedynym człowiekiem w Argentynie, z którym Gombrowicz mieszkał i, jak to się mówi, »dzielił życie«” [Rússovich 2005: 135].

Ulubionym miejscem spotkań Gombrowicza z przyjaciółmi była kawiarnia **El Querandí** przy ul. Perú 302 (fot. 1) narożnik z Moreno. Tu spotykał się z pisarzami współpracującymi nad przekładem *Ferdydurke*, a także z Ernesto Sábato⁹, czy prowadził liczne dyskusje zakończone „sukcesem retorycznym” [Gombrowicz 2013: 196].

⁹ Pisarz argentyński, związany z ruchem komunistycznym i anarchistycznym.

Fot. 1. Wnętrze El Querandí (aktualnie)

Źródło: querandi.com.ar [dostęp: 5.03.2018].

Inny krajobraz Buenos Aires ukazuje miejsce częstych odwiedzin Gombrowicza – **dworzec Retiro**, znajdujący się w bliskim sąsiedztwie portu. To tu pisarz przeżywał „doświadczenia homoseksualne z chłopcami z ludu”¹⁰. Nazwę dworca Retiro stosuje się w przypadku Gombrowicza jako synonim „ciemności” i „erotycznych przygód” [Suchanow 2005]. Dworzec Retiro, przylegający do portu, to ważny węzeł komunikacyjny Buenos Aires, łączący miasto z przedmieściami, miejsce tranzytu, znane ze spotkań homoseksualistów i z prostytucji.

Cała ta przyportowa okolica wraz z tzw. Parque Japonés – wesołym miasteczkiem oraz ciągnącą się wzdłuż portu do centrum miasta aleją Leandro Alem słynęła z domów publicznych. To tu lubił chadzać Gombrowicz w poszukiwaniu „młodości” [Czernicka-Suchanow 2005].

Co robił Gombrowicz w okolicach dworcowych, tłumaczy w *Dziennikach*:

Nie szukałem więc na Retiro przygód erotycznych, ale – oszołomiony, wytrącony z siebie, wydziedziczony i wykolejony, trawiony pasjami ślepy, które rozniecił we mnie mój walący się świat i bankrutujący los – czegoż szukałem? Młodości. Mógłbym powiedzieć, że szukałem zarazem młodości własnej i cudzej. Cudzej – gdyż tamta młodość w marynarskim czy żołnierskim mundurze, młodość tych arcyzwykłych chłopców z Retiro, była mi niedostępna, tożsamość płci, brak pociągu seksualnego, wykluczały wszelką możliwość zespolenia i posiadania. Własnej – gdyż ona była jednocześnie moją, urzeczywistniała się w kimś, jak ja, nie w kobiecie, ale w mężczyźnie, była to ta sama młodość, która mnie porzuciła, teraz kwitnąca w kimś innym. [...] I ja, Ferdurke, powtarza-

¹⁰ Z życiorysu napisanego po francusku przez Witolda Gombrowicza dla Wydawnictwa L’Herne i uzupełnionego przez Dominique de Roux do: *Rozmowy z Gombrowiczem*, 1969.

łem trzecią część mojej książki, historię Miętusa, usiłującego „bratać się” z parobkiem! [Gombrowicz 1989a: 209].

Witold Gombrowicz uważał się za melomana, lubił muzykę klasyczną. W Buenos Aires regularnie słuchał muzyki, kupował nowe płyty, miał gramofon. Beethoven oraz kompozytorzy XIX i XX w. byli jego inspiracją:

Muzyka mi zjada ze dwie godziny dziennie – wylazłem z kwartetów, aby zanurzyć się tyleż w Schönbergu czy Bartóku, ile w Brahmsie, Debussym etc., to bardzo pouczające [List do siostry Reny, 1960, Gombrowicz 2004].

Często bywał na koncertach w słynnym **Teatro Colón** [Gombrowicz 2013: 132]. Miał również przyjaciół wśród występujących muzyków i baletmistrzów. Teatr Colón cieszy się najlepszą akustyką na kontynencie i jest jedną z pięciu największych scen operowych na świecie. Znajduje się w centrum miasta przy ul. Cerrito 628. Teatr został otwarty w 1908 r. po 20 latach budowy według projektu Francesca Tamburinię, Vittoria Meana i Julesa Dormala. Na inaugurację pierwszego sezonu wybrano *Aidę* Giuseppe Verdiego. Teatr Colón jest miejską instytucją kultury. W latach 2006-2010 przeszedł gruntowny remont. Stanowi siedzibę orkiestry, chóru i baletu. Gombrowicz chadzał i komentował muzyczne wydarzenia w Teatrze Colón, jak np.:

Ten Niemiec-pianista galopował z towarzyszeniem orkiestry. Ukołysany tonami, błąkałem się w jakimś rozmarzeniu – wspomnienia – to znów sprawa, którą załatwić mam jutro – piesek Bumfili, foksterierek... Tymczasem koncert funkcjonował, pianista galopował. Byłże to pianista, czy koń? Byłbym przysięgł, że wcale tu nie idzie o Mozarta, tylko o to, czy ten rączy rumak weźmie w cuglach Horowitza lub Rubinsteina. [...] Wtem wydało mi się, że to bokser, który dosiadł Mozarta, jedzie na Mozarcie, tłukąc go i waląc w niego i bębniąc i kłując ostrogami. [...] Jakie to denerwujące, gdy arystokracja nie umie się zachować! Tak mało się od nich wymaga, a nawet tego nie potrafią! Te osoby powinny wiedzieć, że muzyka jest jedynie pretekstem dla zebrania towarzyskiego, którego i one były częścią wraz z manierami swymi i manikurami. Po czym przeszliśmy do foyer. Oczy moje spoczęły na znakomitym tłumie, który krążył, rozdając ukłony. Czy widzisz, milioner X, Y? Patrz, patrz, tam generał z ambasadorem, a dalej prezes obkadza ministra, który uśmiech śle profesorowej! [Gombrowicz 1989a: 53]

4.2. Miejsca/obiekty opisywane nieistniejące

Takie miejsca w tkance miejskiej stanowią kolejną kategorię atrakcji turystycznych szlaku Gombrowicza. Ich najbliższe sąsiedztwo ukazuje *genius loci*. Są to

przede wszystkim miejsca, gdzie pomieszkiwał Gombrowicz. W grudniu 1939 r. pisarz przeprowadził się do **pensjonatu „Auzamendi”** przy ul. Tacuarí 242 (budynek już nie istnieje). Rok później przeniósł się do **hoteliku „El Palomar”**. Był to obiekt o charakterystycznym dla budynków wielorodzinnych w Buenos Aires układzie architektonicznym, zwanym *conventillo*. Długi, wąski korytarz prowadził do podwórka-studni z małym *patio* pośrodku, z którego wchodzi się do kolejnych mieszkań; kuchnia i łazienki były zwykle wspólne dla poszczególnych kondygnacji. Gombrowicz tak pisze w *Dziennikach* o tym miejscu:

Wielki dom na Corrientes 1258, zwany „El Palomar”, gdzie gnieździła się rozmaita biedota, gdzie przeżyłem chyba najcięższy okres, wtedy pod koniec 1940-go, chory, bez grosza – wdrapywałem się na czwarte piętro, ujrzałem drzwi mego pokoiku, znajome lizaje, odpryski na ścianie... [Gombrowicz 1989c: 91]. Mieszkałem, jak się rzekło, w najtańszych hotelikach, czasem w tak zwanych „conventillos”, wielkomiejskich ruderach, zapchanych biedotą. Z jakąś pasją rzuciłem się w niższość, ja, pan Gombrowicz! Odmłodniałem nagle i gwałtownie pod względem psychicznym i fizycznym, na ulicy mówiono mi „joven”, jakbym nie miał nawet dwudziestu pięciu lat [de Roux 1989].

Do dziś w tej części miasta (*microcentro*) znajdują się liczne hostele i pensjonaty dla mniej zamożnych turystów (fot. 2). W *Kronosie* pisarz tak opisuje ten okres:

Spacery po Corrientes. 2 putitas. Piekarz. Calle Junín. Subiekt, co chce czytać. Chińczyk. Putita. [...] Odkrywam tereny na Corrientes [Gombrowicz 2013: 83].

Miejscowe przygody Gombrowicza kończą się pobytem w szpitalu Carlos D. Durand.

Fot. 2. Widok na El Obelisco z Av. Corrientes

Źródło: archiwum autorów.

Fot. 3. Widok na Cmentarz Recoleta

www.infoesquelas.com/articulos/reportajes/cementerio-de-la-recoleta-buenos-aires/4584 [dostęp: 5.03.2018].

Do obiektów już nieistniejących należy też budynek poselstwa polskiego. By poznać krajobraz tej części miasta i poczuć klimat miejsca, wystarczy wybrać się na ul. Guido, gdzie do dziś znajdują się podobne w stylu wille mieszczkańskie w sąsiedztwie XIX-wiecznego cmentarza Recoleta (fot. 3).

4.3. Miejsca/obiekty zagospodarowania turystycznego, opisywane istniejące

Restauracje, kawiarnie i bary Buenos Aires są miejscami często pojawiającymi się w *Dziennikach* i *Kronosie* Gombrowicza. Oprócz już wspomnianych, regularnie odwiedzanych przez pisarza punktów gastronomicznych warto wspomnieć restaurację **La Churrasquita** przy Av. Corrientes 1220, serwującą tradycyjne potrawy z wołowiny. Tu jadał z państwem Rússovich, tu spędził również wigilię z Florem (Mariano Betelú) w 1959 r. [Gombrowicz 2013: 237]. We wspomnieniach z wiosny 1960 r. pisarz przywołuje posiłki w **Restaurante ABC** przy ul. Lavallo 545. Lokal działa do dziś, jednak za czasów Gombrowicza bywali tu klienci innego rodzaju. Stołowali się tam naziści, którzy znaleźli schronienie w Argentynie [Gombrowicz 2013: 246]. Gombrowicz miał specyficzny stosunek do jedzenia, cenił Argentyńczyków za ich wyobraźnię kulinarną i wielość deserów. Fascynacja jedzeniem widoczna jest m.in. w dramacie *Iwona, księżniczka Burgunda*.

W **Café Tortoni**, Av. de Mayo 825, spotykał się m.in. z żoną dyrektora banku polskiego, Hanną Nowińską. Kawiarnia ta należy do najbardziej znanych w mieście, stanowi ulubione miejsce spotkań intelektualistów i artystów. Bywali tu m.in. Albert Einstein, Federico García Lorca, Roberto Arlt, José Ortega y Gasset, Jorge Luis Borges, Carlos Gardel. Wnętrze utrzymane jest w stylu *fin de siècle*.

Inne wydarzenie związane było z działającą do dziś **księgarnią Fray Mocho** przy ul. Sarmiento 1820. Przygotowany przez Gombrowicza do czasopisma *Sur* tekst *Przeciw poetom* został uznany za atak na grupę Victorii Ocampo i odrzucony przez wydawnictwo. Tym tekstem jednak 21 sierpnia 1947 r. pisarz rozpoczął cykl wykładów w salonie literackim księgarni Fray Mocho.

Gdybyż poeta umiał potraktować swój śpiew jako manię, lub jako obrządek, gdybyż oni śpiewali jako ci, którzy muszą śpiewać, choć wiedzą, że śpiewają w próżni. Gdybyż zamiast dumnego „ja, Poeta” byli zdolni wypowiedzieć te słowa ze wstydem, lub z lękiem... lub nawet ze wstrętem... Ale nie! Poeta musi uwielbiać Poetę! [Gombrowicz 1989a: 43]

Wypowiadał się tam też na temat Polski:

Pytano z ciekawością, czy katolicyzm w Polsce jest obecnie równie gorący jak przedtem i czy Polonia *semper fidelis*? Powiedziałem, że Polska dzisiejsza jest jak kawałek suchego chleba, który z trzaskiem łamie się na dwie części: wierzącą i niewierzącą [Gombrowicz 1989a: 45].

4.4. Miejsca/obiekty istniejące, upamiętniające Gombrowicza

Miejsca te znajdują się jednocześnie na liście atrakcji miejskiej turystyki kulturowej Buenos Aires. Jednym z nich jest **Teatr Narodowy im. Cervantesa**, zarówno sam gmach, jak i repertuar, gdzie w 2009 r. wystawiono *Trans-Atlantyk* w reżyserii Adriana Blanco. Spektakl odniósł duży sukces nie tylko kasowy – na afiszu przez trzy sezony¹¹ – ale także artystyczny i medialny. Oprócz rozgłosu w kraju spektakl zdobył Grand Prix 9. Międzynarodowego Festiwalu Gombrowiczowskiego w Radomiu (2010). Nagrodę dostał także reżyser spektaklu Adrian Blanco, a pierwszą nagrodę aktorską zdobył Gustavo Manzanal, odtwórca roli Witolda Gombrowicza.

W dniach 7-10 sierpnia 2014 r. został zorganizowany I Międzynarodowy Kongres Gombrowicza pod patronatem i w siedzibie **Biblioteki Narodowej w Buenos Aires**. Organizatorzy zapowiadają, że Kongres będzie wydarzeniem cyklicznym. Dla fascynatów pisarza spotkania gombrowiczowskie w Bibliotece Narodowej stanowią okazję do dzielenia się wrażeniami z poznawania miejsc, w których Gombrowicz bywał, mieszkał czy je opisywał. Kongres – jako regular-

¹¹ Dwa sezony w Teatrze Narodowym, w 2011 r. spektakle w Centro Cultural de la Memoria Haroldo Conti.

ne wydarzenie kulturalne – może wpłynąć animująco na przedstawioną propozycję szlaku.

Tego samego roku, również w sierpniu, miał premierę w Argentynie inspirowany nowo wydanym pamiętnikiem Gombrowicza spektakl pt. *Kronos. Erotyczny spokój* w reżyserii Michała Znanieckiego. Prapremiera światowa spektaklu odbyła się w listopadzie 2013 r. podczas Festival Opera Tigre na wyspie Kaiola Blue¹². *Kronos* jak dotąd nie doczekał się przekładu na język hiszpański, dlatego dla wielu czytelników Gombrowicza spektakl Znanieckiego był jedynym kontaktem z intymnym dziennikiem pisarza.

Fot. 4. Tablica na budynku BN

Źródło: archiwum autorów.

Biblioteka Narodowa w Buenos Aires upamiętniła także Witolda Gombrowicza, powołując do istnienia przystanek czytelniczy **Apeadero Gombrowicz** (fot. 4) przy ul. Las Heras i Agüero¹³, u podnóża gmachu biblioteki. Jest to neoklasycystyczny pawilonik, rodzaj „kiosku”, gdzie można kupić publikacje i gadżety związane z Gombrowiczem i literaturą latynoamerykańską, a przede wszystkim uciec od zgiełku ulicy i zasiąść do lektury.

¹² Festiwal Opera Tigre na wyspie Kaiola Blue w Tigre (płn. część aglomeracji Buenos Aires o charakterze rekreacyjnym) to autorski międzynarodowy projekt polskiego artysty Michała Znanieckiego. Festiwal swoim zasięgiem obejmuje kraje położone wzdłuż rzeki Parana: Brazylię, Paragwaj, Urugwaj i Argentynę, wyróżniając się znaczącym akcentem i odniesieniem do kultury polskiej. Ideą festiwalu jest prezentacja spektakli teatralnych i operowych z wykorzystaniem naturalnej przestrzeni wyspy i wodnego otoczenia delty rzeki Parana. Prezentowane spektakle są intymnymi, kameralnymi przedsięwzięciami lub spektakularnymi widowiskami operowymi, wpisującymi się w mapę najważniejszych festiwali, dla których istotne tło stanowi woda. Pierwsza edycja miała formę całodzienniej prezentacji minispektakli, koncertów, warsztatów z Gombrowiczem jako leitmotivem wydarzenia.

¹³ Niewielkich rozmiarów budynek znajduje się u wejścia do kompleksu Biblioteki Narodowej, rozciągającego się między ulicami Las Heras, Austria, Libertador i Agüero.

5. Projekt szlaku

Proponowany szlak jest rodzajem przechadzki (*paseo*), nie ma i prawdopodobnie nie będzie miał w przyszłości specjalnego oznaczenia w tkance miejskiej ani tablic informacyjnych zlokalizowanych na ruchliwych, wąskich uliczkach centrum. Orientację w krajobrazie miasta może ułatwić przygotowanie wirtualnego szlaku na stronie internetowej w formie interaktywnej lub w formie aplikacji mobilnej. Przedstawiony projekt szlaku pozwala miłośnikom Gombrowicza z całego świata zapoznać się z obiektami i miejscami związanymi z pisarzem, z uwzględnieniem turystycznych walorów kulturowych niepowtarzalnego krajobrazu Buenos Aires.

Przy wytyczaniu szlaku nacisk położono na walory poznawcze, emocje i rodzaj podróży w czasie, odkrywanie krajobrazów kulturowych miasta o nowym znaczeniu, dlatego znalazły się na trasie także takie punkty (w formie adresów obiektów), które już nie istnieją, ale otoczenie i najbliższe sąsiedztwo pozwala wyobrazić sobie miasto z czasów Gombrowicza, lub wygląd aktualny silnie kontrastuje z obrazem literackim. Wynika to z wielowymiarowości motywacji turystyki kulturowej [Santana Talavera 2003: 39]. Za każdym razem jednak dane miejsce budzi emocje i skojarzenia, co stanowi istotną wartość i pozwala pozycjonować w przyszłości projekt szlaku jako wartościowy element produktu turystycznego. Podstawowym kryterium wydzielenia obiektów było ukazanie turystom najcenniejszych walorów miasta przy próbie odtworzenia klimatu biograficzno-literackich i kulturowych miejsc związanych z pisarzem. O atrakcyjności szlaku stanowi zarówno sama trasa przechadzki, łącznie z wizytami w lokalach gastronomicznych, jak i realizacja celów poznawczych związanych z życiem i twórczością pisarza w konkretnym kontekście społeczno-kulturowym stolicy Argentyny.

Poniżej przedstawiono schemat dwóch szlaków związanych z Gombrowiczem. Pierwszy obejmuje ściśle centrum miasta (tab. 1), drugi rezydencjalną część Buenos Aires, z kilkoma muzeami, co umożliwi obcowanie ze sztuką wysoką (tab. 2). Miejsca na szlaku opatrzone adresem, podzielono według walorów i aktualnych funkcji oraz podano odległość między poszczególnymi obiektami i odległość od początku szlaku do każdego kolejnego obiektu. Przedstawiono je także na mapie (rys. 2).

Z analizy literackich wypowiedzi pisarza i jego przyjaciół wynika, że Gombrowicz lubił Buenos Aires. Pisał:

[...] tutaj życie jest pełne małych przyjemności. [...] jestem przyjacielem Argentyny naturalnej, prostej, przyziemnej ludowej. Jestem w wojnie z Argentyną wyższą, już spreparowaną – źle spreparowaną! [...] pan szuka w tym kraju prawdziwej wartości (lo legitimo), bo pan go kocha. (kochać kraj? Ja?) [Gombrowicz 1989c: 166].

Tabela 1. Schemat szlaku śladami Gombrowicza w centrum Buenos Aires
(czas realizacji ok. 5 h)

Lp.	Obiekt/miejsce i adres	Odległość (m)		Rodzaj atrakcji turystycznej
		między obiektami	skum. Σ	
1.	Dworzec kolejowy Retiro, Plaza San Martin	0	0	zabytek architektury/ obiekt usługowy
2.	Wieża Anglików, Retiro, Plaza San Martin	650	650	zabytek architektury
3.	Drapacz Kavanagh, Florida 1065	350	1000	zabytek architektury
4.	Deptak Florida	300	1300	obiekty handlowe
5.	Redakcja „Sur”, Viamonte 494	400	1700	miejsce spotkań – nieistniejące, obiekt handlowy Galerias Pacifico
6.	Banco Polaco, Tucumán 462	200	1900	zabytek architektury/ obiekt usługowy
7.	Restauracja ABC, Lavalle 545	250	2150	obiekt bazy gastronomicznej
8.	Restauracja w budynku Comega, Av. Corrientes 222	500	2650	obiekt bazy gastronomicznej/punkt widokowy/zabytek architektury
9.	La Fragata, Av. Corrientes 500	300	2950	miejsce spotkań – nieistniejące
10.	El Querandí, Perú 322	900	3850	obiekt bazy gastronomicznej
11.	Pensjonat, Venezuela 615	250	4100	tablica pamiątkowa/dawny hotel
12.	Hotel Auzamendi, Tacuarí 242	700	4800	miejsce spotkań – nieistniejące
13.	Café Tortoni, Av de Mayo 825	350	5150	obiekt bazy gastronomicznej
14.	Café Rex, Av Corrientes 837	650	5800	miejsce spotkań – nieistniejące
15.	Café Ideal, Suipacha 384	100	5900	obiekt bazy gastronomicznej
16.	Obelisk, Av 9 de Julio	220	6120	zabytek architektury
17.	Teatro Colón, Cerrito 628	350	6470	obiekt kultury, zabytek architektury
18.	Teatro Cervantes, Av. Córdoba 1155	300	6770	obiekt kultury, zabytek architektury
19.	La Churrasquita, Av. Corrientes 1220	600	7370	obiekt bazy gastronomicznej
20.	Hotel El Palomar, Av. Corrientes 1258	100	7470	miejsce spotkań – nieistniejące, dawny hotel
21.	Fray Mocho, Sarmiento 1820	850	8320	obiekt kultury/księgarnia kawiarnia

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Schemat szlaku śladami Gombrowicza w północnym Buenos Aires (czas realizacji ok. 7 h)

Lp.	Obiekt/miejsce i adres	Odległość (m)		Rodzaj atrakcji turystycznej
		między obiektami	Σ odl.	
1.	Hotel Palace Alvear, Av. Alvear 1891	0	0	zabytek architektury/ obiekt bazy noclegowej/ obiekt bazy gastronomicznej
2.	Cmentarz Recoleta, Junín 1760	500	500	obiekt kultury/architektura
3.	Dawne Poselstwo Polskie, Guido 2249	450	950	obiekt nieistniejący
4.	Narodowe Muzeum de Bellas Artes, Av. del Libertador 1473	500	1450	obiekt kultury/architektura
5.	Biblioteka Narodowa, Agüero 2502	170	1620	obiekt kultury/architektura
6.	Przystanek Gombrowicz, Las Heras 2504	530	2150	obiekt usługowy – miejsce spotkań
7.	Narodowe Muzeum Sztuki Użytkowej, Av. del Libertador 1902	270	2420	obiekt kultury/architektura
8.	Dom Victorii Ocampo – Muzeum, R. de Elizalde 2831	150	2570	obiekt kultury/architektura
9.	Ambasada RP, A.M. de Aguado 2870	100	2670	obiekt kultury/architektura
10.	Willa Capdevilów, Juncal 3565	1500	4170	obiekt nieistniejący
11.	Plac Italia	1000	5170	miejsce spotkań
12.	Dom Polski z Biblioteką I. Domeyki, Borges 2076	700	5870	miejsce spotkań/obiekt kultury/ obiekt bazy gastronomicznej

Źródło: opracowanie własne.

6. Wnioski

Większość śladów i miejsc związanych z życiem i twórczością Witolda Gombrowicza w Buenos Aires, proponowanych w ramach miejskiego szlaku kulturowego, cechuje się dobrą dostępnością przestrzenną. W związku z tym, że obiekty są rozlokowane w centrum miasta, szlak Gombrowicza może być realizowany w połączeniu z poznawaniem uniwersalnych atrakcji turystycznych krajobrazu kulturowego stolicy Argentyny.

Rysunek 2. Projekt szlaku – A: dzielnice Retiro, Microcentro, San Telmo, La Boca, B: dzielnice Recoleta, Palermo

Źródło: opracowanie własne.

Wydany w 2013 r. *Kronos* Gombrowicza pozwala uzupełnić mapę szlaku śladami pisarza o nowe elementy, głównie dotyczące jego życia codziennego (miejsca posiłków, spotkań) oraz intymnego (miejsca *rendez-vous*).

Jak wykazuje przeprowadzona inwentaryzacja w terenie, znaczną część opisanych obiektów można odwiedzić współcześnie. Niestety tylko dom przy ul. Venezuela 615 posiada tablicę upamiętniającą i informującą o związkach tego miejsca z Witoldem Gombrowiczem.

Zgromadzony materiał może stanowić podstawę do przygotowania mini-przewodnika dla turystów szczególnie zainteresowanych śladami Gombrowicza w Argentynie. Do tej pory nie ma związanej z tym zagadnieniem publikacji o charakterze turystycznym.

Zasadne wydaje się także twierdzenie, że Kongres Gombrowiczowski, jako planowane cykliczne wydarzenie kulturalne w Buenos Aires, daje nadzieję na upowszechnienie i zachowanie śladów pisarza w stolicy Argentyny, a jednocześnie może przyczynić się do promocji szlaku i przekształcenia go w przyszłości w produkt turystyczny.

Również media społecznościowe czy multimedialna strona internetowa przygotowana na podstawie powyższego materiału może posłużyć do upowszechnienia wiedzy na temat miejsc związanych z życiem i twórczością Gombrowicza w Buenos Aires. Takie rozwiązanie byłoby pomocne dla turystów zainteresowanych turystyką kulturową w stolicy Argentyny.

Literatura

- Azembski M., 1975, Dwie godziny z Gombrowiczem, *Miesięcznik Literacki*, 9.
- Czernicka-Suchanow K., 2005, *Argentyńskie przygody Gombrowicza*, Kraków: Wyd. Literackie.
- Gombrowicz R., 2005, *Gombrowicz w Argentynie. 1939-1963*, Kraków: Wyd. Literackie.
- Gombrowicz W., 2002, *Bakakaj i inne opowiadania*, Kraków: Wyd. Literackie.
- Gombrowicz W., 1989a, *Dzienniki 1953-1956*, Kraków: Wyd. Literackie.
- Gombrowicz W., 1989b, *Dzienniki 1957-1961*, Kraków: Wyd. Literackie.
- Gombrowicz W., 1989c, *Dzienniki 1961-1966*, Kraków: Wyd. Literackie.
- Gombrowicz W., 2004, *Listy do rodziny*, Kraków: Wyd. Literackie.
- Gombrowicz W., 2007, *Trans-Atlantyk*, Kraków: Wyd. Literackie.
- Gombrowicz W., 2013, *Kronos*, Kraków: Wyd. Literackie.
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Obelisco-desde_Corrientes-TM [dostęp: 8.10.2017].
- Kowalczyk A., 2001, *Geografia turystyki*, Warszawa: WN PWN.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008, *Turystyka kulturowa Fenomen, potencjał, perspektywy*, Gniezno: GWSHM Milenium.
- Pyzik S.P., 2004, *Polacy w Argentynie*, Warszawa: Fundacja Semper Polonia.
- Roux D. de, 1969, *Rozmowy z Gombrowiczem*, Paryż: Instytut Literacki.
- Santana Talavera A., 2003, Turismo cultural, culturas turística, *Horizontes Antropológicos*, 9(20), 31-57.
- www.arcondebuenosaires.com.ar/kavanagh777-bb.jpg [dostęp: 10.02.2018].
- www.audiovideotecaba.gov.ar/areas/cedem/coyuntura38/38_02_ciudad.pdf [dostęp: 5.03.2018].
- www.buenosaires.gob.ar/areas/hacienda/sis_estadistico/anuario_estadistico_2016.pdf [dostęp: 4.02.2018].

www.congresogombrowicz.com/ [dostęp: 4.02.2018].

www.infobae.com/2012/06/14/1052348-mexico-df-buenos-aires-y-san-pablo-los-destinos-turisticos-favoritos [dostęp: 11.03.2015].

www.turismo.buenosaires.gob.ar/sites/turismo/files/Informe_1er_trimestre_ano_2014.pdf [dostęp: 5.03.2015].

A Concept of a Cultural Tourist Route Following the Footsteps of Witold Gombrowicz in Buenos Aires

Abstract. Buenos Aires is one of the most frequently chosen tourist destinations among the cities of Latin America. Apart from the generally known tourist attractions, it also offers activities for tourists with special interests. Recent years have seen a growing popularity of cultural tourism, associated with tango, architecture and prominent figures. The city authorities are supporting this kind of tourist activity and are interested in the promotion of places linked with W. Gombrowicz in the context of his relation to Argentina's capital city. In Poland, following the publication of the author's private diary "Kronos" in 2013, there has been an increased interest in his life in Buenos Aires. One initiative recently undertaken to meet these expectations involves creating a commemorative trail in Buenos Aires featuring the places related to Gombrowicz. Bearing in mind that such a trail could appeal to a rather limited group of tourists, the idea was to include not only places uniquely associated with Witold Gombrowicz but also sites of interest to every tourist but can be linked with the writer.

Keywords: cultural tourism, trail, Gombrowicz, Buenos Aires